

Αρχαιολογία και Φυλακή

Μια αρχαιολογική εκπαιδευτική δράση
στη φυλακή Διαβατών
με φοιτητές νομικής και νεαρούς
κρατούμενους

των Σοφίας Γιοβάνογλου* & Όλγας Σακαλή**

Στη μελέτη αυτή παρουσιάζεται μια εκπαιδευτική δράση αρχαιολογικού περιεχομένου με νεαρούς κρατούμενους της Φυλακής Διαβατών και εθελοντές-φοιτητές της Νομικής. Η εφαρμογή και αξιολόγηση της δράσης αυτής φανερώνει πώς η παροχή ευκαιριών για εναλλακτικές παιδαγωγικές προσεγγίσεις σε ομάδες ιδιαίτερου ενδιαφέροντος, όπως οι νεαροί κρατούμενοι, μπορεί να αξιοποιεί γόνιμα τις ποικίλες δεξιότητές τους, υποβοηθώντας την άρση των κοινωνικών στερεοτύπων και προάγοντας το δικαίωμα όλων στον πολιτισμό. [σελ. 27-51]

1. Εισαγωγή

Στο πλαίσιο του Προγράμματος «Δίοδος για την επικοινωνία φοιτητών του Τμήματος Νομικής του ΑΠΘ με νεαρούς κρατούμενους της Δικαστικής Φυλακής Διαβατών»¹ που υλοποιεί ο Τομέας Ποινικών και Εγκληματολογικών Επιστημών προσκλήθηκε η ΙΣΤ'

* Δρ Νομικής, συντονίστρια του Προγράμματος «Δίοδος»

**Υπ. Δρ Παιδαγωγικής Σχολής του ΑΠΘ, Ιστορικός στην ΙΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων

Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (ΕΠΚΑ) για μια πιλοτική εναλλακτική παρέμβαση στη φυλακή Διαβατών. Η ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ, η οποία τα τελευταία δέκα χρόνια καταβάλλει προσπάθειες να διευρύνει τον κοινωνικό και μορφωτικό ρόλο του μουσείου, προσεγγίζοντας μέσω εκπαιδευτικών δράσεων μαθητές, φοιτητές και ομάδες ατόμων με αναπηρίες, ανταποκρίθηκε στο κάλεσμα αυτό, αναλαμβάνοντας την εφαρμογή μιας αρχαιολογικής εκπαιδευτικής δράσης στη φυλακή, έναν από τους κατ' εξοχήν χώρους κοινωνικού αποκλεισμού. Οι στόχοι, η διαδικασία εκτέλεσης και η αξιολόγηση της δράσης αυτής που πραγματοποιήθηκε στις 10 Μαΐου του 2007 παρουσιάζονται στο παρόν άρθρο, αφού πρώτα καταγράφονται οι ανάγκες της ελληνικής σφραγιστικής πραγματικότητας που οδήγησαν στον σχεδιασμό του Προγράμματος «Δίοδος».

2. Οι ανάγκες των νεαρών κρατουμένων ως αφετηρία του προγράμματος «Δίοδος»

Το Πρόγραμμα «Δίοδος» που πραγματοποιείται από τον Οκτώβριο του 2004 βασίσθηκε σε παλαιότερη αντίστοιχη δραστηριότητα του Τομέα Ποινικών και Εγκληματολογικών Επιστημών του ΑΠΘ, η οποία είχε λάβει χώρα μεταξύ των ετών 2001 έως 2003 στο πλαίσιο του Κοινοτικού Προγράμματος «Youth».² Η σύλληψη της πρώτης αυτής ιδέας απέρρευσε από τα πορίσματα έρευνας που είχε διενεργήσει ο ίδιος Τομέας σε συνεργασία με τον Τομέα Κλινικής και Κοινωνικής Ψυχολογίας του Τμήματος Ψυχολογίας του ΑΠΘ κατά τα έτη 1997-1998 σε δείγμα 200 νεαρών ατόμων ηλικίας 14-24 ετών,³ από τα οποία τα 100 ήταν κρατούμενοι.⁴ Ειδικότερα, οι διαπιστώσεις στις οποίες οδήγησε η αξιολόγηση των αποτελεσμάτων της έρευνας αυτής ανήγαν την ανάγκη βελτιωτικής παρέμβασης στα σφραγιστικά καταστήματα για την ανάπτυξη δράσεων σχετικών με την εκπαίδευση, την επαγγελματική κατάρτιση και την παροχή ψυχολογικής και κοινωνικής στήριξης στους νεαρούς κρατουμένους σε προτεραιότητα.

2.1. Τα ερευνητικά δεδομένα

Με βάση τα στοιχεία που προέκυψαν από την

προαναφερθείσα έρευνα, οι νεαροί κρατούμενοι –δηλαδή οι ανήλικοι και νεαροί ενήλικοι, που, σύμφωνα με το άρθρο 12 παράγραφος 1 του Σωφρονιστικού Κώδικα (ΣΚ), διατρέχουν το 13ο έτος της ηλικίας τους και δεν έχουν συμπληρώσει το 21ο έτος⁵– προέρχονταν σε μεγάλο ποσοστό (70%) από οικογένειες με μέτρια έως πολύ κακή οικονομική κατάσταση, οι οποίες δεν διέθεταν τις δυνατότητες στήριξής τους ούτε στην εκπαιδευτική διαδικασία ούτε στη διαδικασία της επαγγελματικής τους κατάρτισης. Τις δε δυσχέρειες της ένταξής τους στην εκπαιδευτική διαδικασία επέτεινε το μεγάλο, μεταξύ αυτών, ποσοστό αλλοδαπών (37%) και το ακόμη μεγαλύτερο ποσοστό όσων δεν είχαν ως μητρική τους γλώσσα την ελληνική (51%).⁶ Όσον αφορά το επίπεδο των γραμματικών τους γνώσεων, αυτοί που είτε δεν είχαν κανέναν τίτλο εκπαίδευσης είτε διέθεταν μόνο απολυτήριο του δημοτικού ανέρχονταν στο 87% των ερωτηθέντων.⁷ Επιπροσθέτως, μεγάλο ποσοστό (60%) δεν είχε παρακολουθήσει καμμία επαγγελματική κατάρτιση και όσοι είχαν παρακολουθήσει δεν είχαν παραμείνει σε αυτήν παραπάνω από δύο μήνες. Ως αποτέλεσμα, τα νεαρά αυτά άτομα στη συντριπτική τους πλειοψηφία θα επιχειρούσαν να εργασθούν μετά την αποφυλάκισή τους χωρίς κανένα τυπικό προσόν.⁸

Οι εγγενείς αυτές δυσκολίες της εκπαιδευτικής, εργασιακής και, συνεπώς, της κοινωνικής (επαν)ένταξης των νεαρών εγκλειστών ενισχύονταν από την «άγωνα» παρέλευση του χρόνου έκτισης της ποινής.⁹ Ειδικότερα, εκτός από τη στέρηση της ελευθερίας, η περίοδος της κράτησης χαρακτηριζόταν, με βάση τις απαντήσεις των ερωτηθέντων, από μονοτονία και μοναξιά, ενώ οι δραστηριότητες με τις οποίες μπορούσαν αυτοί να ασχοληθούν, ως αντιστάθμισμα, ήταν λίγες. Δικαιολογημένα μεγάλο εμφανιζόταν, συνεπώς, το ποσοστό όσων επιθυμούσαν την ένταξη ή επανένταξή τους στην εκπαιδευτική διαδικασία (56%), την πρόβλεψη προγραμμάτων κατάρτισης, τη λειτουργία εργαστηρίων, τη δυνατότητα για περισσότερες δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου και άλλες συναφείς παροχές. Σημαντικό είναι ότι στα προβλήματα που επρόκειτο να

Οι εγγενείς αυτές
δυσκολίες της
εκπαιδευτικής,
εργασιακής και,
συνεπώς, της κοινω-
νικής (επαν)ένταξης
των νεαρών εγκλει-
στων ενισχύονται
από την «άγωνα»
παρέλευση του
χρόνου έκτισης
της ποινής

Ειδικές ρυθμίσεις
για την άσκηση
του δικαιώματος
επικοινωνίας των
ανήλικων και
νεαρών ενήλικων
κρατουμένων με
τους εκτός φυλακής
δεν υπάρχουν, παρότι
η ιδιαιτερότητα της
κατάστασής τους
θα δικαιολογούσε
διαφορετική, και
δη ευνοϊκότερη,
μεταχείρισή τους

αντιμετωπίσουν αμέσως μετά την αποφυλάκισή τους πρώτο κατέτασαν τον στιγματισμό (33%) και αμέσως μετά την ανεργία (27%).¹⁰ Αντιστοίχως σημαντικό ήταν και το γεγονός ότι οι περισσότεροι ερωτηθέντες δήλωσαν ότι στήριξη για την αντιμετώπιση των σοβαρότατων προβλημάτων του εγκλεισμού λάμβαναν κυρίως από τους συγκρατούμενους τους (60%), ενώ ένα πολύ μικρό ποσοστό απάντησε ότι το στηρίζει η οικογένειά του (4%) ή η κοινωνική υπηρεσία του καταστήματος (4%) ή ο ψυχίατρος (1%). Το 25% ανέφερε ότι δεν του παρέχεται καμμία στήριξη και το 4% δεν απάντησε στο σχετικό ερώτημα.

Την ύπαρξη των παραπάνω προβλημάτων και αναγκών επαναβεβαίωσαν, άλλωστε, και τα δεδομένα επαναληπτικής (follow-up) έρευνας, η οποία διενεργήθηκε από το Εργαστήριο Ποινικών και Εγκληματολογικών Ερευνών του Πανεπιστημίου Αθηνών μεταξύ των ετών 1999-2000 σε δείγμα 103 νεαρών αποφυλακισθέντων. Τα εν λόγω ερευνητικά δεδομένα κατέδειξαν ότι κατά τη διάρκεια της έκτισης της ποινής όχι μόνο δεν παρέχεται στους νεαρούς κρατουμένους η απαραίτητη κατάρτιση, εξαιρουμένων ορισμένων προγραμμάτων αποσπασματικού χαρακτήρα, αλλά, επί πλέον, η ιδρυματοποίηση και ο στιγματισμός που συνεπάγεται ο εγκλεισμός καθιστούν τους νέους ανθρώπους νωθούς και επιτείνουν τον φόβο τους για την ελεύθερη ζωή και την ανάληψη πρωτοβουλιών.¹¹ Το στίγμα του εγκλεισμού τους ακολουθεί σε κάθε προσπάθεια που κάνουν, για να ορθοποδήσουν και να επανενταχθούν στην κοινωνία, ενώ σε σύντομο χρονικό διάστημα από την αποφυλάκιση μεγάλο ποσοστό (50 από τους 103 ερωτηθέντες) καταλήγει και πάλι στη φυλακή.¹²

2.2. Το επαρκές νομικό πλαίσιο και η ανεπαρκής εφαρμογή του στην πράξη

Θα πρέπει, βέβαια, να διευκρινισθεί ότι οι προαναφερθείσες ανάγκες των νεαρών κρατουμένων δεν συνιστούν ένα πεδίο που διέφυγε της προσοχής του νομοθέτη και για τον λόγο αυτόν εκφεύγει της επαρκούς μέριμνας της Πολιτείας. Αντιθέτως, η μεν εκπαίδευση, η κατάρτιση, η ψυχαγωγία, αλλά και η διευκόλυνση της

επικοινωνίας των κρατουμένων με το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον, με απώτερο στόχο την υποβοήθηση της κοινωνικής τους επανένταξης, αποτελούν αντικείμενο ρυθμίσεων σημαντικότητας διεθνών νομικών κειμένων,¹³ αλλά και της ελληνικής σωφρονιστικής νομοθεσίας, το δε πρόβλημα της ελληνικής σωφρονιστικής πολιτικής δεν είναι αυτή καθεαυτή η έλλειψη των σχετικών ρυθμίσεων, αλλά η ελλιπής εφαρμογή τους στην πράξη.¹⁴ Ειδικά στο πεδίο της μεταχείρισης των κρατουμένων, η απόσταση που χωρίζει το ισχύον νομικό πλαίσιο από τη σωφρονιστική πραγματικότητα είναι μεγάλη.

Συγκεκριμένα, ο ισχύων Σωφρονιστικός Κώδικας (νόμος 2776/1999) στο άρθρο 12 παράγραφος 2 προβλέπει την έκδοση προεδρικού διατάγματος για την εφαρμογή εξειδικευμένων προγραμμάτων μορφωτικού και επαγγελματικού χαρακτήρα στα αυτοτελή καταστήματα νεαρών κρατουμένων, το οποίο, σημειωτέον, δεν έχει εκδοθεί ακόμη (!). Επίσης, στο άρθρο 35 παράγραφοι 5-6 του ίδιου κώδικα περιλαμβάνονται ειδικές ρυθμίσεις για την εκπαίδευση των νεαρών κρατουμένων,¹⁵ ενώ στα άρθρα 51-58 ρυθμίζεται το δικαίωμα της επικοινωνίας των κρατουμένων γενικά¹⁶ με το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον.¹⁷ Πέραν αυτών, διατάξεις με σχετικό περιεχόμενο (εκπαίδευση, κατάρτιση, εργασία, ψυχαγωγία, επισκέψεις κ.ά.) περιλαμβάνει και ο Εσωτερικός Κανονισμός Λειτουργίας των Ειδικών Καταστημάτων Κράτησης Νέων¹⁸ (άρθρα 17 έως 24). Εν τούτοις, ειδικές ρυθμίσεις για την άσκηση του δικαιώματος επικοινωνίας των ανήλικων και νεαρών ενήλικων κρατουμένων με τους εκτός φυλακής (λ.χ. ως προς τη συχνότητα των επισκέψεων και τις συνθήκες διεξαγωγής τους) δεν υπάρχουν, παρότι η ιδιαιτερότητα της κατάστασής τους θα δικαιολογούσε τη διαφορετική, και δη την ευνοϊκότερη, μεταχείρισή τους.

Όσον αφορά την κατάσταση που επικρατεί στην πράξη, διαφέρει πολύ από τις ισχύουσες προβλέψεις του νομικού πλαισίου. Βήματα βελτίωσης έχουν αρχίσει και γίνονται παρόλα αυτά ειδικά στο επίπεδο της υλοποίησης προγραμμάτων ποικίλου χαρακτήρα· τα περισσό-

Η κοινωνική
εργασία μπορεί
όχι μόνο
να συμβάλει
εμπράκτως στην
εκπαίδευση,
την κατάρτιση ή και
την ψυχαγωγία
των κρατουμένων
μέσα στη φυλακή,
αλλά και να
τους εξασφαλίσει
στηρίγματα μέσα
στον ίδιο τον
κοινωνικό ιστό

τερα, όμως, έχουν αποσπασματικό χαρακτήρα και μόνο περιορισμένα λειτουργούν σε μόνιμη πλέον βάση.¹⁹

2.3. Η συνειδητοποίηση μιας ανεκμετάλλευτης δυνατότητας

Μετά από συνεκτίμηση όλων των παραπάνω παραγόντων, ως ωφέλιμη και προ παντός υλοποιήσιμη δυνατότητα, προέβλεπε η οργάνωση ενός προγράμματος που θα χρησιμοποιούσε το υπάρχον δυναμικό του ελληνικού Πανεπιστημίου, προκειμένου να αναπτύξει δράσεις για τη μείωση του αισθήματος απομόνωσης και μονοτονίας των νεαρών κρατουμένων, την άμβλυνση του στίγματος που επιθέτει στην κοινωνική τους ταυτότητα ο εγκλεισμός, τη στήριξή τους από μέλη της κοινότητας και την παροχή σε αυτούς ορισμένων ευκαιριών εκπαίδευσης ή κατάρτισης. Ο κύριος ανεκμετάλλευτος και πολύτιμος πόρος, που διαθέτει το Πανεπιστήμιο και θα μπορούσε να συμβάλει εμπράκτως στην υλοποίηση του προγράμματος αυτού, ήταν, συγκεκριμένα, οι ίδιοι οι φοιτητές.

3. Η άσκηση των φοιτητών στον εθελοντισμό ως ανάγκη

Ουσιαστική προϋπόθεση της υποβοήθησης των κρατουμένων στην ομαλή επανένταξή τους στον κοινωνικό βίο αποτελεί, εκτός των άλλων, η ενεργοποίηση και συμμετοχή της ίδιας της κοινότητας. Ένας ενδεδειγμένος τρόπος συμμετοχής των μελών της κοινότητας στο ευαίσθητο πεδίο της αρωγής των κρατουμένων, αλλά και των αποφυλακιζομένων, είναι η προσφορά εθελοντικής εργασίας. Ειδικότερα, η κοινωνική εργασία μπορεί όχι μόνο να συμβάλει εμπράκτως στην εκπαίδευση, την κατάρτιση ή και την ψυχαγωγία των κρατουμένων μέσα στη φυλακή, αλλά και να τους εξασφαλίσει στηρίγματα μέσα στον ίδιο τον κοινωνικό ιστό, στα οποία θα μπορούσαν αυτοί να προσβλέπουν και μετά την έξοδό τους από τη φυλακή.

Άλλωστε, η σημασία του εθελοντισμού αναγνωρίζεται και από τα νομικά κείμενα διεθνών οργανισμών, όπως του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ). Ο εν λόγω οργανισμός στους κανόνες που προέρχονται από

το δικαιοπαραγωγικό του έργο προτρέπει τα κράτη-μέλη κατά την άσκηση της σωφρονιστικής τους πολιτικής να επιδιώκουν τη συνεργασία με τις δυνάμεις της κοινότητας και να αξιοποιούν την εθελοντική εργασία.²⁰ Οι Κατευθυντήριες Γραμμές των Ηνωμένων Εθνών για την Πρόληψη της Παραβατικότητας των Ανηλίκων του 1990,²¹ για παράδειγμα, προβλέπουν ότι στα σχεδιαζόμενα, με βάση αξιόπιστα ερευνητικά δεδομένα, προγράμματα πρόληψης της παραβατικότητας θα πρέπει να λαμβάνεται πρόνοια για την εθελοντική συμμετοχή των νεαρών ατόμων (κατευθυντήρια γραμμή 50).

3.1. Η ελλιπής ανάπτυξη του εθελοντισμού στο πεδίο της αρωγής των κρατουμένων

Παρά την αναφορά, όμως, των διεθνών κειμένων στις ανάγκες της κινητοποίησης εθελοντών και της οργάνωσης της προσφοράς εθελοντικής εργασίας, οι σχετικές προσπάθειες στο πεδίο της αρωγής των κρατουμένων και αποφυλακιζομένων στην Ελλάδα, αν και πολύτιμες, τυγχάνουν αποσπασματικές,²² ενώ θεσμικό πλαίσιο που να αφορά την παροχή εθελοντικής εργασίας δεν υπάρχει, σε αντίθεση με άλλες χώρες.²³ Οι επισκέψεις εθελοντών στα καταστήματα κράτησης εμπιπτουν στη γενική ρύθμιση του άρθρου 52 παράγραφος 2 εδάφιο β' του ΣΚ,²⁴ στην οποία γίνεται απλώς αναφορά σε επισκέψεις εκπροσώπων κοινωνικών φορέων, μελών επιστημονικών εταιριών, πολιτιστικών, θρησκευτικών ή άλλων συλλόγων που γίνονται μετά από άδεια του Συμβουλίου Φυλακής.²⁵

Πέραν αυτών, η άσκηση νέων ανθρώπων, όπως φοιτητών, στον εθελοντισμό στο πεδίο της αρωγής των κρατουμένων και των αποφυλακιζομένων είναι γνωστή ήδη σε άλλες χώρες. Στις γερμανικές φυλακές, για παράδειγμα, φοιτητές της Νομικής, της Ψυχολογίας και άλλων σχολών εργάζονται ως εθελοντές κατά τον χρόνο της υποχρεωτικής πρακτικής τους εκπαίδευσης. Μεταξύ δε των ομάδων, αλλά και των μεμονωμένων, εθελοντών μπορούν να ανταλλάσσονται πληροφορίες και προβληματισμοί που συνάγονται από την εμπειρία τους κατά τις τακτικές συσκέψεις, ημερίδες και εκδηλώσεις που λαμβάνουν χώρα στα καταστήματα κράτησης.

Αξιζει, επίσης, να σημειωθεί ότι το ποικίλο έργο που παρέχουν οι εθελοντές στα γερμανικά καταστήματα κράτησης, μέσω συζητήσεων και άλλων παροχών για τη βελτίωση της μόρφωσης και των επαγγελματικών δεξιοτήτων των κρατουμένων, αλλά και για την προετοιμασία της αποφυλάκισής τους, δεν αφορά μόνο την περίοδο της κράτησης, αλλά και την περίοδο μετά από αυτήν, διότι συνεχίζουν να συμπαρίστανται στους κρατουμένους.²⁶

Υπό το πρίσμα αυτό η άσκηση των Ελλήνων φοιτητών της Νομικής στην παροχή εθελοντικού έργου αποτελούσε μια ανεκμετάλλευτη μέχρι στιγμής δυνατότητα, η χρήση της οποίας και επιθυμητή ήταν και σκόπιμη, ενώ θα μπορούσε να αποδειχθεί και μακροπρόθεσμα ωφέλιμη, ιδίως εάν, μετά από επιτυχή πιλοτική της εφαρμογή, αποκτούσε μια σταθερότερη βάση.

3.2. Η διάδοση της εμπειρίας των εθελοντών - φοιτητών στην ευρύτερη κοινότητα

Η άσκηση των φοιτητών στον εθελοντισμό πολλά θα μπορούσε να προσφέρει όχι μόνο στους κρατουμένους, αλλά και σε αυτούς τους ίδιους, εν όψει της συνάφειας του συγκεκριμένου έργου με το αντικείμενο των σπουδών τους. Το δε στερεότυπο του εγκληματία που αυτοί έχουν, ενδεχομένως, ενσωματώσει θα μπορούσε κατά την άμεση επαφή τους με τους νεαρούς παραβάτες και τα προβλήματα που τους χαρακτηρίζουν να ανιχνευθεί και, ελεγχόμενο ως προς τη βασιμότητά του, να αποτελέσει αντικείμενο περαιτέρω προβληματισμού τους.²⁷

Επίσης, η διάδοση της εμπειρίας και γνώσης που θα αποκτούσαν στον τομέα αυτόν οι εθελοντές φοιτητές θα μπορούσε να λειτουργήσει και μέσα στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο ως προσπάθεια άμβλυνσης του στίγματος που φέρουν οι νεαροί κρατούμενοι, και ειδικότερα να συμβάλει στη μη διακριτική («ρατσιστική») τους μεταχείριση από τους συγκαίονούς τους. Τον σκοπό αυτόν θα υπηρετούσε η παρουσίαση στο ευρύ κοινό των δράσεων, των απόψεων και των εμπειριών των εθελοντών-φοιτητών, με διάφορους τρόπους, όπως οι ανοιχτές συζητήσεις και ανταλλαγές απόψεων μέσα στην ίδια την πανεπιστημιακή κοι-

νότητα, η ανάρτηση εφημερίδας τοίχου κ.ά.

Η ενημέρωση του κοινού γύρω από τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι νεαροί κρατούμενοι και τους κοινωνικούς παράγοντες που ερμηνεύουν την παραβατικότητά τους, όπως οι κακές οικογενειακές συνθήκες, η ανεργία και τα σχολικά προβλήματα,²⁸ θα ευαισθητοποιούσε τον απλό κοινών, απαγγιστρώνοντάς τον από αρνητικές αξιολογήσεις που εμπεριέχουν οι συνεχώς αυξανόμενες καταγγελίες για έξαρση της βίας των νέων, και κατά κύριο λόγο των μεταναστών νέων που είναι και οικονομικά ασθενέστεροι. Η έξαρση, άλλωστε, των καταγγελιών αυτών τα τελευταία χρόνια αποβλέπει στον αποπροσανατολισμό των πολιτών από τα κρίσιμα κοινωνικά προβλήματα, όπως η μαζική ανεργία, η επέκταση της χρήσης των ναρκωτικών ουσιών κ.λπ., με την μετατροπή των τελευταίων από αιτίες σε προβλήματα παραβατικότητας.²⁹

Η προθυμία με την οποία οι φοιτητές της Νομικής ανταποκρίθηκαν αρχικά και συνεχίζουν μέχρι σήμερα να ανταποκρίνονται στην πρόσκληση συμμετοχής τους ως εθελοντών στο πρόγραμμα «Δίοδος», αποδεικνύει την ύπαρξη ενός σημαντικού δυναμικού μεταξύ των νέων ανθρώπων στην Ελλάδα που και τον χρόνο θα διέθετε και τις δυνάμεις του, προκειμένου να προσφέρει εθελοντικά στις ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, όπως οι νεαροί κρατούμενοι.³⁰

4. Ο σχεδιασμός του Προγράμματος «Δίοδος»

Με βάση όλα όσα προαναφέρθηκαν, δηλαδή τις ανάγκες των νεαρών κρατουμένων, αλλά και την ανάγκη παρακίνησης και άσκησης των φοιτητών στον εθελοντισμό, όπως επίσης και την προηγούμενη θετική εμπειρία του Προγράμματος «Youth», σχεδιάστηκε το Πρόγραμμα «Δίοδος».

4.1. Ο προσδιορισμός του στόχου

Ως στόχος της «Διόδου» ορίστηκε, ειδικότερα, η επικοινωνία των φοιτητών της Νομικής με τους νεαρούς κρατουμένους, προκειμένου αυτή να συμβάλει: α) στη μείωση του αισθήματος της απομόνωσης και του αποκλεισμού που βιώνουν οι νεαροί κρατούμενοι, β)

στην άμβλυνση του «στίγματος» που επιφέρει ο εγκλεισμός, γ) στην υποβοήθηση της προετοιμασίας των νεαρών κρατουμένων για την ομαλότερη επανένταξή τους στο κοινωνικό περιβάλλον, και, τέλος, δ) στην άσκηση των φοιτητών στον εθελοντισμό.

4.2. Ο προσδιορισμός του περιεχομένου των δράσεων

Η σκοπούμενη επικοινωνία των εθελοντών-φοιτητών με τους νεαρούς κρατουμένους θα υλοποιούνταν μέσω ποικίλων δράσεων που θα λάμβαναν χώρα στο περιβάλλον της φυλακής. Κίνητρο για τον προσδιορισμό του αντικειμένου των δράσεων της «Διόδου» αποτέλεσε η κάλυψη των εξής αναγκών: α) της δημιουργίας κλίματος οικειότητας ανάμεσα στις δύο ομάδες, β) της αυτοέκφρασης και ψυχαγωγίας κυρίως των νεαρών κρατουμένων, γ) των ανταλλαγών απόψεων πάνω στο σωφρονιστικό σύστημα και τις συνθήκες κράτησης, και δ) της υποβοήθησής τους στην επικείμενη επανένταξή τους στην κοινωνία μέσω δραστηριοτήτων μη τυπικής εκπαίδευσης. Έτσι, το Πρόγραμμα συμπεριέλαβε δράσεις δραματοθεραπείας και αυτοσχέδιας ζωγραφικής, συζητήσεις και ανταλλαγές απόψεων για τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των κρατουμένων, τις συνθήκες κράτησης, το σωφρονιστικό σύστημα, αλλά και τα γενικότερα προβλήματα των νέων ανθρώπων, και δράσεις με εκπαιδευτικό χαρακτήρα, όπως η παροχή στοιχειωδών γνώσεων ψηφιακής φωτογραφίας, τα μαθήματα χρήσης φωτοτυπικού εργαστηρίου και η εδώ παρουσιαζόμενη εκπαιδευτική εφαρμογή αρχαιολογικού περιεχομένου.

4.3. Η προετοιμασία των εθελοντών-φοιτητών με σεμινάρια

Πριν από την πραγματοποίηση των επισκέψεων και των δράσεων στη φυλακή οι φοιτητές, οι οποίοι αριθμούν τους 45 κατά μέσο όρο, θα έπρεπε να προετοιμάζονται κατάλληλα. Για τον λόγο αυτόν στις προτεραιότητες του Προγράμματος συμπεριλήφθηκε η παρακολούθηση από τους εθελοντές-φοιτητές σεμιναρίων που θα παρείχαν ειδικοί, εθελοντικά εργαζόμενοι, αλλά και μέλη του Διδακτικού Επιστημονικού Προσω-

πικού και επιστημονικοί συνεργάτες του Τομέα Ποινικών και Εγκληματολογικών Επιστημών.³¹ Τα σεμινάρια αυτά άπτονταν του ποινικού δικαίου των ανηλικών, του σωφρονιστικού δικαίου και των δικαιωμάτων των κρατουμένων, της ψυχολογίας των κρατουμένων, της ψυχοθεραπευτικής – δραματοθεραπευτικής μεθόδου και άλλων σχετικών θεμάτων.

5. Μια πρόσκληση στην ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ και ένα ερώτημα

Στο πλαίσιο των δράσεων της «Διόδου», όπως αυτές περιγράφηκαν πιο πάνω,³² η ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ ανέλαβε να πραγματοποιήσει μια αρχαιολογική εκπαιδευτική εφαρμογή με στόχο την ανίχνευση τόσο των τρόπων με τους οποίους προσλαμβάνει την αρχαιολογική γνώση ένα κοινό ιδιαίτερων απαιτήσεων όσο και των γνώσεων, στάσεων και αντιλήψεων που το εν λόγω κοινό έχει διαμορφώσει για το παρελθόν.

Η προσέγγιση και η εκπαίδευση του μη ειδικού κοινού και η ανάπτυξη της επικοινωνίας μαζί του από την πλευρά της αρχαιολογίας αποτελεί στις μέρες μας τμήμα μιας ενδιαφέρουσας συζήτησης τόσο στην Ελλάδα όσο και διεθνώς που αφορά τη λεγόμενη αρχαιολογία του κοινού ή δημόσια αρχαιολογία.³³ Οι σύγχρονες θεωρίες για τον υλικό πολιτισμό προβάλλουν -ως προϋπόθεση επιτυχίας της εκπαιδευτικής αποστολής της αρχαιολογίας και της μουσειακής πολιτικής - τη διάκριση του κοινού σε ποικίλες κατηγορίες (τάξης, φύλου, ηλικίας, εθνικότητας) και την υιοθέτηση διαφορετικών μεθόδων για την πρόσληψη της γνώσης από τις εν λόγω κατηγορίες, ανάλογα με τα κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά των υποκειμένων.³⁴ Οι αντιλήψεις αυτές αφ' ενός σηματοδοτούν τον κοινωνικά προσδιορισμένο χαρακτήρα της γνώσης και της πρόσληψης του παρελθόντος και αφ' ετέρου συμβάλλουν αποφασιστικά στον αυτοπροσδιορισμό των κοινωνικών συνόλων και στη διευκόλυνση της αναγνώρισης του «άλλου» μέσα στο πλαίσιο των μουσειακών εκπαιδευτικών δράσεων.

Αποτέλεσμα των παραπάνω προβληματισμών εί-

Το Πρόγραμμα συμπεριέλαβε δράσεις δραματοθεραπείας και ζωγραφικής, συζητήσεις για τα δικαιώματα - υποχρεώσεις και τις συνθήκες κράτησης των κρατουμένων, αλλά και δράσεις με εκπαιδευτικό χαρακτήρα, όπως η παρούσα εφαρμογή αρχαιολογικού περιεχομένου

Η εφημερίδα τοίχου που αναρτήθηκε σε εκδήλωση της «Διόδου» στις 12 Μαΐου 2006.

να η προσπάθεια του μουσείου³⁵ να βγει «εκτός των τειχών» του και να μεταφέρει θεματικά οργανωμένες δράσεις (μουσειοσκευές, κινητές εκθεσιακές μονάδες), εκπαιδευτικό υλικό και εκθέσεις σε χώρους που παραδοσιακά απέχουν από το μουσείο και τη μουσειακή εκπαίδευση. Παραδείγματα τέτοιων δράσεων αφθονούν και στην Ελλάδα, διευρύνοντας κατά το δυνατόν τον κοινωνικό και μορφωτικό ρόλο του μουσείου. Οι συνήθεις χώροι στους οποίους απευθύνονται είναι τα απομακρυσμένα από τις μεγάλες πόλεις σχολεία, χωριά ή γειτονιές κοντά σε αρχαιολογικούς χώρους, σχολικές μονάδες ατόμων με αναπηρίες κ.ά. Υπάρχει, θα λέγαμε, ένας σημαντικός αριθμός μουσειακών εφαρμογών για κοινωνικά σύνολα που υπάγονται στην κατηγορία των φυσικώς αποκλεισμένων από τους μουσειακούς χώρους και τις πρακτικές τους.³⁶

Η παρούσα εκπαιδευτική δράση επιχειρεί να καλύψει σε κάποιο βαθμό τη σημαντική έλλειψη μιας ανάλογης εξωστρεφούς επικοινωνιακής πολιτικής των μουσείων σε κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες (μειονοτικά και διαπολιτισμικά σχολεία, χώρους οικονομικών μεταναστών, φυλακές). Δυστυχώς, όμως, η επίσημη κρατική μουσειακή πολιτική, ως ένας από τους κατ' εξοχήν φορείς του κυρίαρχου ιδεολογικού-πολιτιστικού λόγου, μοιάζει να αδυνατεί να προσεγγίσει τέτοιου είδους ομάδες.³⁷ Με άλλα λόγια, το μουσείο, παρά τα σημαντικά βήματα εξόδου από τις παλαιότερες εσωστρεφείς του δράσεις, εξακολουθεί να αποκλείει σημαντικές πληθυσμιακές ομάδες από τις θεωρητικές και πρακτικές του συνιστώσες, οξύνοντας έτσι τις μορφωτικές και κοινωνικές ανισότητες.

Η εφαρμογή μιας εκπαιδευτικής δράσης αρχαιολογικού περιεχομένου σε νεαρούς κρατουμένους αποτέλεσε από την αρχή μια πρόκληση κι ένα ερώτημα για τον τρόπο προσέγγισης υποκειμένων που βασικό τους χαρακτηριστικό είναι η στέρηση της ελευθερίας τους και η κατάσταση εγκλεισμού την οποία βιώνουν. Η αναγκαιότητα και η σκοπιμότητα της δράσης, επίσης, ήταν αναμενόμενο να τεθεί κάποιες φορές σε αμφισβήτηση και να φέρει σε αμηχανία ακόμη και τους σχεδιαστές της. Επιπροσθέτως, προβλημάτιζαν

οι ενδεχόμενες αντιδράσεις των κρατουμένων σε ένα «δευτερεύον» (πιθανώς και «αδιάφορο») για αυτούς θέμα, το οποίο μάλιστα εκπορευόταν από τον «λόγο» εκπροσώπων δύο κρατικών θεσμών (Πανεπιστήμιο και Υπουργείο Πολιτισμού).

Με βάση τους παραπάνω προβληματισμούς, η διερεύνηση των τρόπων πρόσληψης της αρχαιολογικής πληροφορίας από τους νεαρούς κρατουμένους, η γνωριμία τους με βασικές έννοιες της αρχαιολογικής επιστήμης, καθώς και η εκ μέρους τους εκτίμηση της πληροφοριακής αξίας των αρχαιολογικών δεδομένων σε σχέση τόσο με την εποχή τους όσο και με τη σημερινή εποχή τέθηκαν ως γενικοί στόχοι της δράσης.

6. Η προετοιμασία της δράσης

6.1. Τα χαρακτηριστικά της ομάδας εφαρμογής

Την ομάδα εφαρμογής αποτέλεσαν 12 από τους 15 κατά μέσο όρο νεαρούς που κρατούνταν την περίοδο εκείνη στη φυλακή Διαβατών. Θα πρέπει δε να σημειωθεί εδώ ότι η Δικαστική Φυλακή Διαβατών, η οποία επιλέχθηκε για την υλοποίηση του Προγράμματος «Δίοδος» ως πλησιέστερη στη Θεσσαλονίκη, δεν αποτελεί μεν ειδικό κατάστημα κράτησης νέων, διαθέτει, όμως, ειδικά διαμορφωμένο τμήμα κράτησής τους. Σε αυτό κρατούνται προσωρινά κυρίως υπόδικοι, αλλά και ορισμένοι κατάδικοι, ωστόσο να μεταφερθούν σε άλλο κατάστημα.

Οι συγκεκριμένοι κρατούμενοι που προθυμοποιήθηκαν να συμμετάσχουν στη δράση ήταν 18 έως 21 ετών, κυρίως υπόδικοι. Οι περισσότεροι προέρχονταν από την Αλβανία και ήταν απόφοιτοι της στοιχειώδους εκπαίδευσης· όλοι τους, όμως, είχαν αρκετά καλή γνώση της ελληνικής γλώσσας. Στην εφαρμογή συμμετείχαν, επίσης, 14 από τους 45 περίπου εθελοντές-φοιτητές του Προγράμματος, οι οποίοι είχαν ήδη ολοκληρώσει τον προαπαιτούμενο κύκλο σεμιναρίων.³⁸

6.2. Το θέμα και τα κριτήρια επιλογής του

Για την επιλογή των θεματικών αξόνων, γύρω από τους οποίους θα αναπτυσσόταν η δράση, λάβαμε υπ' όψιν μας την κοινωνική, πολιτιστική και εθνική ταυτότητα των

Δυστυχώς, όμως, η επίσημη κρατική μουσειακή πολιτική, ως ένας από τους κατ' εξοχήν φορείς του κυρίαρχου ιδεολογικού-πολιτιστικού λόγου, μοιάζει να αδυνατεί να προσεγγίσει τέτοιου είδους ομάδες

νεαρών κρατουμένων, την ηλικία και το φύλο τους, την έλλειψη προηγούμενων εμπειριών τους σε θέματα και δραστηριότητες που αφορούν τη μουσειακή και αρχαιολογική εκπαίδευση, τις γνωστικές τους ιδιαιτερότητες εν γένει, και την κατάσταση εγκλεισμού τους, που καθιστούσε απαγορευτική τη δυνατότητα πρωτογενούς άντλησης του υλικού (μέσα από την επίσκεψη σε έναν αρχαιολογικό χώρο, μουσείο, μνημείο κ.τ.λ.).³⁹

Συνεπώς, με βάση τα παραπάνω, το θέμα που επιλέχθηκε ήταν η γνωριμία της ομάδας με βασικές έννοιες που αφορούν το αρχαιολογικό έργο και τα αποτελέσματά του στο κοινωνικό σύνολο. Ειδικότερα, οι βασικοί θεματικοί άξονες γύρω από τους οποίους διαρθρώθηκε η εφαρμογή ήταν οι εξής: 1) Η επιστήμη της αρχαιολογίας και η δουλειά του αρχαιολόγου, 2) Η έννοια της ανασκαφής, 3) Η συντήρηση και η μελέτη των ευρημάτων, 4) Το μουσείο ως χώρος προστασίας και έκθεσης των ευρημάτων και ως χώρος εκπαίδευσης, και 5) Η χρησιμότητα της αρχαιολογίας για το κοινωνικό σύνολο.

6.3. Το ερωτηματολόγιο διαγνωστικής αξιολόγησης (έλεγχος γνώσεων)

Λίγες ημέρες πριν από την υλοποίηση της δράσης είχε μοιραστεί στην ομάδα εφαρμογής ένα ερωτηματολόγιο που περιλάμβανε δύο ερωτήσεις ανοιχτού τύπου, τις εξής: «Τι σκέφτεσαι, όταν ακούς τη λέξη αρχαιολογία;» και «Με τι νομίζεις ότι ασχολείται ένας αρχαιολόγος;». Στο ερωτηματολόγιο αυτό προθυμοποιήθηκαν να απαντήσουν 7 από τους 12 νεαρούς κρατουμένους, όπως, επίσης, και 12 από τους εθελοντές-φοιτητές.

Οι απαντήσεις που δόθηκαν από τους κρατουμένους στην πρώτη ερώτηση⁴⁰ κινούνταν από την άγνοια έως τη στοιχειώδη γνώση του θέματος, ενώ υπήρχαν και περιπτώσεις συναισθηματικών και ψυχικά φορτισμένων απαντήσεων που εκπορεύονταν από την κατάσταση του εγκλεισμού που αυτοί βίωναν. Χαρακτηριστική ήταν η ακόλουθη απάντηση: «Σκέφτομαι το παιδί μου και τη γυναίκα μου, την οικογένειά μου γενικά. Εύχομαι να βγω γρήγορα και να τους δω». Οι περισσότερες απαντήσεις διακρίνονταν από ασάφεια και σύγχυση ως προς το πεδίο δράσης της αρχαιολο-

γίας και τις εποχές με τις οποίες αυτή ασχολείται. Η συνεισφορά της αρχαιολογίας στην κατανόηση του τρόπου ζωής προηγούμενων εποχών καταγράφηκε σε μία μόνο περίπτωση. Επίσης, ανάλογα με την εθνική προέλευση του ερωτηθέντος η αρχαιολογία συνδέθηκε με την αρχαία Ελλάδα ή την Αίγυπτο. Τέλος, υπήρξε και μία απάντηση που συνέδεσε την αρχαιολογία με έργα τέχνης (αγάλματα).

Στη δεύτερη ερώτηση για το αντικείμενο απασχόλησης του αρχαιολόγου οι απαντήσεις κυμάνθηκαν από παραδοξότητες (επιχειρηματίας, ζωγράφος: αποτύπωση ενός επαγγελματία-αρσενικού φύλου υψηλών απολαβών στη πρώτη περίπτωση και αισθητικών αναζητήσεων στη δεύτερη, δηλαδή ενός άνδρα με σημαντική κοινωνική θέση και στις δύο περιπτώσεις) έως τη διατύπωση της σημασίας της εργασίας του αρχαιολόγου για τη κατανόηση των αρχαίων πολιτισμών. Τα ρήματα που χρησιμοποιήθηκαν ήταν «σκάβει», «ψάχνει», «ανακαλύπτει», ενώ απουσίαζε από όλες τις απαντήσεις το ουσιαστικό «ανασκαφή». Η διδακτική αξία τού έργου τού αρχαιολόγου και η παιδευτική σημασία των ευρημάτων (χωρίς να διευκρινίζεται σε τι), καταγράφηκε σε δύο απαντήσεις.

Θα πρέπει, επίσης, να σημειωθεί ότι και οι απαντήσεις των φοιτητών που συμμετείχαν στην εφαρμογή (με ελάχιστες εξαιρέσεις) κατέδειξαν μια αρκετά γενική γνώση του θέματος, αφού συνέδεαν την αρχαιολογική επιστήμη μόνο με μνημεία, μουσεία, παλαιότερες εποχές και πολιτισμούς. Με άλλα λόγια, από την πλειοψηφία των απαντήσεων των φοιτητών αναδύθηκε μια ρομαντική και ασαφής εικόνα της αρχαιολογίας. Όσο για το έργο του αρχαιολόγου, η πλειονότητα των ερωτηθέντων το προσέγγισε με μεγαλύτερη επιστημονική ακρίβεια και ορολογία (λ.χ. ανασκαφή, μελέτη παρελθόντος, έρευνα, καταγραφή). Σε κάποιες από τις απαντήσεις η αρχαιολογία συνδέθηκε με την ιστορία και την ανεύρεση της ιστορικής αλήθειας.

Με βάση τις απαντήσεις των νεαρών κρατουμένων στο ερωτηματολόγιο, επιχειρήθηκε μια κατά το δυνατόν απλή ανάπτυξη των θεματικών περιοχών της εφαρμογής, με τελικό στόχο τη γνωριμία, την κατανό-

Η ανάπτυξη του θέματος υποστηρίχθηκε με τη χρήση αρχαίων αντικειμένων-αντιγράφων και προβολή διαφανειών. Η μέθοδος που επιλέχθηκε στηρίχθηκε στις σύγχρονες εναλλακτικές μαθησιακές προσεγγίσεις που προωθούν τον διάλογο, τα ερωτήματα και τη διατύπωση κρίσεων.

ηση και την απλή ερμηνεία του αρχαιολογικού αντικειμένου από την ομάδα εφαρμογής. Η αρχική αυτή καταγραφή των απόψεων που παρουσιάστηκαν ολοκληρώνεται στη συνέχεια, κατά την τελική επεξεργασία των δεδομένων, με μια πιο συστηματική ανάλυση και παράλληλη αξιοποίηση στοιχείων από άλλες ποιοτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις, όπως η ιδεολογικοκριτική ανάλυση και η ανάλυση λόγου.

7. Η εφαρμογή

Η εφαρμογή πραγματοποιήθηκε στις 10 Μαΐου 2007⁴¹ στην ειδική για τις επισκέψεις των συνηγόρων αίθουσα της Φυλακής.⁴² Σε αυτή συμμετείχαν, εκτός από τη γράφουσα⁴³ και τους κρατούμενους, όπως προαναφέρθηκε, και οι εθελοντές-φοιτητές του Προγράμματος, οι οποίοι, μετά από μια σύντομη ενημέρωση, κλήθηκαν να αναλάβουν και ρόλους εμψυχωτών των νεαρών κρατούμενων.⁴⁴ Ο χρόνος που παραχωρήθηκε από τη φυλακή για την υλοποίηση της δράσης ήταν περίπου μιάμιση ώρα.

Η ανάπτυξη του θέματος υποστηρίχθηκε από πλευράς εποπτικού υλικού με τη χρήση αρχαίων αντικειμένων-αντιγράφων και παράλληλη προβολή διαφανειών. Η μέθοδος που επιλέχθηκε στηρίχθηκε στις σύγχρονες εναλλακτικές μαθησιακές προσεγγίσεις που προωθούν τον διάλογο, τα ερωτήματα και τη διατύπωση κρίσεων, με στόχο την ενεργητική συμμετοχή των υποκειμένων στη δόμηση γνώσεων, στην κριτική παρατήρηση αντικειμένων και στην άρθρωση ατομικού λόγου. Η διαλεκτική και συμμετοχική μορφή «διδασκαλίας», ανάλογα με το επίπεδο δεκτικότητας της ομάδας, κρίθηκε η πιο πρόσφορη για την πρόκληση του ενδιαφέροντος, της αυτενέργειας και της ενεργού συμμετοχής των μελών της.

Η εφαρμογή, ως δράση μη τυπικής εκπαίδευσης, επιχειρήθηκε να λάβει τον χαρακτήρα μιας «ζωντανής» και ευέλικτης συζήτησης, ώστε να αποφευχθεί η στατική μορφή της ακαδημαϊκής διάλεξης. Η ομάδα εφαρμογής κάθισε σε κύκλο και ακολούθησε η αλληλοπαρουσίαση των μελών της. Η αρχική διστακτικότητα

των νεαρών κρατουμένων, αλλά και των εθελοντών-φοιτητών, έδωσε γρήγορα τη θέση της σε μια ολοένα και μεγαλύτερη συμμετοχή των νεαρών κρατουμένων στη συζήτηση, καθώς σταδιακά διαφάνηκε η διάθεσή τους να πάρουν ενεργό μέρος στην κουβέντα και να διατυπώσουν τις δικές τους απόψεις.⁴⁵ Με τη βοήθεια της προβολής των διαφανειών, η συζήτηση ακολούθησε μια διαδρομή «κατευθυνόμενης ανακάλυψης» και προσωπικής έκφρασης, η οποία ενθαρρυνόταν και τροφοδοτούνταν από τη γράφουσα, τη συντονίστρια αλλά και τους εθελοντές-φοιτητές.

Η συζήτηση, ξεκινώντας από το αντικείμενο της επιστήμης της αρχαιολογίας και τη δουλειά του αρχαιολόγου στην ανασκαφή, πέρασε σταδιακά στα κινητά και ακίνητα μνημεία, στη συντήρησή τους, στη διαφύλαξη και στην έκθεση κάποιων από αυτά σε μουσειακούς χώρους, με σκοπό την εκπαίδευση και την ψυχαγωγία του κοινού. Η χρήση αντικειμένων-αντιγράφων (μικρογραφίες αμφορέων και λυχνάρια σε πραγματικό μέγεθος) ενθουσίασε την ομάδα, που διαφορετικά δεν θα είχε τη δυνατότητα να παρατηρήσει από κοντά και να αγγίξει αρχαιολογικό υλικό. Επί πλέον, αποδείχθηκε και εξαιρετικά χρήσιμη για την οικονομία της συζήτησης, καθώς έδωσε την αφορμή να τεθούν και να απαντηθούν ερωτήματα, όπως: Ποια είναι η σημασία του υλικού κατασκευής για τη διάσωση των αντικειμένων, τι σώζεται και γιατί, ποια είναι η πληροφοριακή και παιδευτική τους αξία για τη σημερινή εποχή, πώς και από ποιους συντηρούνται κ.ά.

Επανελημμένα διατυπώθηκε από τους νεαρούς κρατουμένους η ερώτηση για το αν τα αντίγραφα ήταν αυθεντικά ευρήματα κι έτσι δόθηκε η δυνατότητα στην υπεύθυνη να εξηγήσει τους λόγους της μη μετακίνησης των πρωτότυπων αντικειμένων από τους χώρους όπου φυλάσσονται και εκτίθενται, παρά μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις. Τα συμβάντα της τυχαίας ανακάλυψης αρχαίων αντικειμένων από μη ειδικούς φάνηκε, επίσης, να προσελκύουν το ενδιαφέρον της ομάδας κι έτσι δόθηκε η αφορμή για συζήτηση γύρω από το θέμα του σεβασμού των υλικών καταλοίπων ως τεκμηρίων της

πολιτιστικής κληρονομιάς ενός τόπου.

Μετά από ερώτηση-παρότρυνση της συντονίστριας που αφορούσε την ύπαρξη ή μη χώρων εγκλεισμού κατά την αρχαιότητα και τη μορφή των ποινών σε προγενέστερες από τη σύγχρονη εποχές, η συζήτηση επεκτάθηκε στους τρόπους απονομής δικαιοσύνης και τιμωρίας ανά τις διάφορες ιστορικές περιόδους, καθώς και στη σύγχρονη μορφή του ποινικού και σωφρονιστικού συστήματος. Στο σημείο αυτό παρατηρήθηκε έντονη διάθεση της ομάδας να γνωρίσει τις διαφορές των τρόπων τιμωρίας προηγούμενων εποχών με τη σημερινή, η οποία εκφράστηκε κυρίως με ερωτήματα προς τις υπεύθυνες του προγράμματος.

Η δράση ολοκληρώθηκε με ελεύθερη συζήτηση και θέση ερωτήσεων εκ μέρους των νεαρών κρατούμενων κυρίως για τα μνημεία της Θεσσαλονίκης (Λευκός Πύργος, Ανάκτορο Γαλέριου, Τείχη). Το ενδιαφέρον τους υπήρξε μεγάλο στο σημείο αυτό, λαμβανομένης υπ' όψιν της πληθώρας των αποριών που διατύπωσαν, γεγονός που αποτέλεσε ένα θετικό στοιχείο για την αξιολόγηση της συγκεκριμένης δράσης, αλλά και για την ανατροφοδότηση του προγράμματος στο πλαίσιο μιας πιθανής μελλοντικής ανάλογης εφαρμογής.

Στο τελευταίο μέρος της δράσης η ομάδα κλήθηκε να πάρει μέρος σε ένα εργαστήριο ζωγραφικής απόδοσης των θεμάτων που συζητήθηκαν, τούς ζητήθηκε δηλαδή να σχεδιάσουν και να αποτυπώσουν ελεύθερα ό,τι τους είχε προκαλέσει εντύπωση από αυτά που άκουσαν και είδαν. Το γεγονός της καθολικής συμμετοχής της ομάδας, μετά τις πρώτες επιφυλάξεις μεμονωμένων μελών, ξάφνιασε ευχάριστα. Έτσι, οι νεαροί κρατούμενοι σχεδίασαν και χρωμάτισαν αγγεία, πυραμίδες, μακεδονικούς τάφους, την ασίδα του Γαλέριου,⁴⁶ αλλά και έναν πολεμιστή από τους τριακόσιους του Λεωνίδα, με άμεση αναφορά στην πρόσφατη κινηματογραφική τους απεικόνιση. Τέλος, ενδιαφέρον παρουσίασε το γεγονός πως σε αρκετές περιπτώσεις παρατηρήθηκε η σχεδιαστική απόδοση απλών σύγχρονων σπιτιών (που προφανώς παρέπεμπαν σε πιο προσωπικές επιθυμίες και ελλείψεις). Παρά τον εξαιρετικά περιορισμένο χρόνο διάρκειας της δράσης, οι νεαροί

κρατούμενοι αποχώρησαν, δείχνοντας μάλλον ικανοποιημένοι και χαρούμενοι από την αίθουσα.

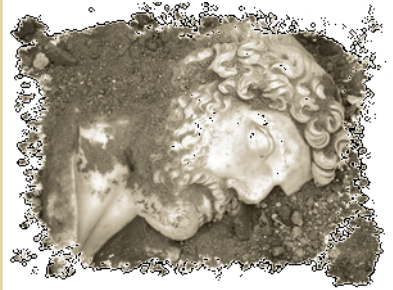
8. Η αξιολόγηση

Η προσέγγιση της αρχαιολογίας ως επιστήμης που μελετά το παρελθόν μέσα από υλικές μαρτυρίες είναι ένα θέμα που παρουσιάζει δυσκολίες ακόμη και για μη αποκλεισμένες από τη συντεταγμένη εκπαιδευτική διαδικασία ομάδες, όπως είναι οι φοιτητές.⁴⁷ Η προσπάθεια, επομένως, να επικοινωνήσουμε με μια ομάδα ιδιαίτερων απαιτήσεων και αναγκών, όπως αυτή των νεαρών κρατουμένων, και να βρούμε τρόπους μέσα από τους οποίους θα γνωρίσουν το αρχαιολογικό έργο υπήρξε από την αρχή ένα μεγάλο «στοίχημα». Από την άλλη πλευρά, η αναγκαιότητα ύπαρξης τέτοιου είδους εφαρμογών σε χώρους όπου «τοποθετούνται άτομα με συμπεριφορά αποκλίνουσα από τον μέσο όρο ή κανόνα»,⁴⁸ χωρίς ταυτόχρονα να αποτελούν αυτές μια πρόσθετη μορφή «εκπαιδευτικού φρονηματισμού» και «γνωστικής αναμόρφωσης» για τους εγκλείστους, καθόρισε σε γενικές γραμμές το περιεχόμενο και το σχεδιασμό της δράσης.

Επιχειρώντας μια πρώτη αποτίμηση της εφαρμογής, με βάση τη μέχρι τώρα ανάλυση τόσο του υλικού (ερωτηματολόγια και εικαστική απόδοση του θέματος) όσο και του λόγου των υπο-κειμένων σε αυτή, που παράχθηκε κατά την πραγματοποίησή της, θα ήταν σκόπιμο να παρατηρηθεί ότι:

α) Η κατάσταση εγκλεισμού και περιορισμού (φυσικού και κοινωνικού) που βιώνουν τα άτομα έχει βαρύνουσα σημασία τόσο στην κατανόηση εννοιών όσο και στη διαχείριση του λόγου τους, ανεξάρτητα από τις γνωστικές περιοχές που καλούνται να «αναγνωρίσουν».

β) Δίχως αμφιβολία, οι εγγενείς αυτές δυσχέρειες επιτάθηκαν σημαντικά εξ αιτίας της διαρκούς και έντονης επιτήρησης από την πλευρά των σωφρονιστικών υπαλλήλων της φυλακής στην εξέλιξη της δράσης, γεγονός που επέδρασε στη μερική τουλάχιστον αναστολή ουσιαστών παραμέτρων για την ομαλή εξέλιξη της παρούσας παιδαγωγικής εφαρμογής, όπως του αυθορ-

Ο «θεσμικός-ηγεμονικός» λόγος των υπευθύνων του προγράμματος, παρά την προσπάθεια να ιδιοποιηθεί κατά το δυνατόν και να πλησιάσει την καθημερινή λεκτική πρακτική των νεαρών κρατουμένων, ήταν λογικό να παραμείνει εν πολλοίς ένας λόγος «ειδικών» και επαϊόντων

μητισμού των συμμετεχόντων, της έλλειψης αυτολογοκρισίας, της ενεργού διανοητικής και συναισθηματικής συμμετοχής τους και φυσικά της (ανύπαρκτης εκ των συνθηκών, στην περίπτωση μας) αίσθησης ελευθερίας τους.

γ) Επί πλέον, ο «θεσμικός-ηγεμονικός» λόγος των υπευθύνων του προγράμματος, παρά την προσπάθεια να ιδιοποιηθεί κατά το δυνατόν και να πλησιάσει την καθημερινή λεκτική πρακτική των νεαρών κρατουμένων, ήταν λογικό να παραμείνει εν πολλοίς ένας λόγος «ειδικών» και επαϊόντων, γεγονός που, κατά την εκτίμησή μας, καθόρισε έως ένα βαθμό τη συνολική στάση - ανταπόκριση της ομάδας.

δ) Ο συγχρωτισμός των νεαρών εγκλείστων με τους φοιτητές, με άτομα δηλαδή που ανήκουν μεν στην ίδια μεν ηλικιακή ομάδα, έχουν, όμως, σημαντικές κοινωνικές και μορφωτικές διαφορές από αυτούς, μάλλον επέτεινε το αίσθημα κατωτερότητας και αποκλεισμού τους. Εξ ου και η αμηχανία και η διστακτικότητα αρκετών κρατουμένων, που διαφάνηκε στην αρχή κατά τη διατύπωση κρίσεων και απόψεων για τα υπό συζήτηση θέματα.⁴⁹ Ωστόσο, η απομάκρυνση των υποκειμένων από τους συνήθεις γνωστικούς και μαθησιακούς θεσμούς (κυρίως από τη σχολική εκπαίδευση), που σχετίζεται όχι μόνο με τον εγκλεισμό τους αλλά και με την κοινωνική, εθνική και πολιτισμική τους ταυτότητα, δεν τους εμπόδισε να δείξουν ένα γενικό ενδιαφέρον για την αρχαιολογία και τα συναφή θέματα.

ε) Η παραπάνω παρατήρηση επαληθεύει τα συμπεράσματα παλαιότερων ερευνών, που αποφαίνονται ότι λιγότερο μορφωμένες και χαμηλότερου εισοδήματος ομάδες επιδεικνύουν μεγαλύτερη πεποίθηση για την ανάγκη και την αξία της αρχαιολογίας και του παρελθόντος, καθώς και για την απόδοση μέσω αυτής ενός νοήματος στο παρόν.⁵⁰ Έτσι, παρά την αρχική δυστοκία που διαπιστώθηκε στη γραπτή απόδοση του νοήματος αυτού κατά τη συμπλήρωση του ερωματολογίου,⁵¹ στη διάρκεια της υλοποίησης της δράσης η ομάδα έδειξε να συμμαρμύεται τη σημασία της αρχαιολογίας και τον κοινωνικό της ρόλο.

στ) Περαιτέρω, διαφάνηκαν η δυσκολία κατανόησης εννοιών που αφορούν την αρχαιολογική επιστήμη, η ασάφεια και η σύγχυση ως προς το επιστημονικό πεδίο της αρχαιολογίας, η αναπαραγωγή στερεοτύπων που διαμορφώνονται συνήθως από τον κινηματογράφο, τα ΜΜΕ, τον Τύπο κ.λπ. και η συνακόλουθη κατασκευή αντίστοιχων στάσεων και αντιλήψεων για το αρχαιολογικό έργο. Ωστόσο, η βαθμιαία ενεργητική συμμετοχή της ομάδας σε όλες σχεδόν τις φάσεις της δράσης και η αποσαφήνιση –μέσα στο περιορισμένο χρονικό πλαίσιο μιας μόνο εκπαιδευτικής εφαρμογής– βασικών εννοιών που αφορούν την αρχαιολογική επιστήμη μας οδήγησαν αβίαστα στην παρακάτω εκτίμηση: Η παροχή ευκαιριών σε ομάδες ιδιαίτερου ενδιαφέροντος για εναλλακτικές παιδαγωγικές προσεγγίσεις του υλικού πολιτισμού αξιοποιεί γόνιμα τις ποικίλες δεξιότητές τους κατά τη γνωριμία, την κατανόηση και την κριτική ερμηνεία του παρελθόντος, υποβοηθώντας την άρση των κοινωνικών στερεοτύπων. Αποτελεί δε μια από εκείνες τις αναγκαίες συνθήκες που προάγουν το δικάϊωμα όλων στον πολιτισμό.

Κατά συνέπεια, η συνέχεια και η επέκταση παρόμοιων δράσεων σε χώρους κοινωνικού αποκλεισμού και η συστηματική κριτική αξιολόγησή τους θα παρείχε στον μουσειοπαιδαγωγικό στοχασμό ένα δυναμικό εργαλείο ανάλυσης, αξιοποιώντας τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά πληθυσμιακών ομάδων, οι οποίες, οροθετημένες σε «τόπους που βρίσκονται έξω από όλους τους τόπους»⁵² και εκτός των συνήθων μουσειακών πρακτικών, καλούνται να κατασκευάσουν και να δομήσουν την ταυτότητά τους. Ίσως αυτός είναι ένας από τους τρόπους να σταθούμε εν τέλει περισσότερο αλληλέγγυοι και λιγότερο σαρκαστικοί στο περιεχόμενο της γιγαντιαίας επιγραφής με μαύρα κεφαλαία γράμματα που αντικρίσαμε, διαβαίνοντας την είσοδο της φυλακής: *«Η αγάπη για τον άνθρωπο πρέπει να βασιλεύει στην ψυχή και την καρδιά μας».*

Υποσημειώσεις

1. Πραγματοποιείται υπό την επιστημονική ευθύνη των καθηγητριών Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου και Μ. Καϊάφα-Γκμπάντι καθώς και

της αναπληρώτριας καθηγήτριας Α. Πιτσελά.

2. Papadopoulou, Ch. (2006). *Young Detainees meeting Law Students; an effort to bridge the gap. International Juvenile Justice Observatory. II International Conference on Juvenile Justice. Brussels 2006.* http://www.oijj.org/documental_resultado.php

3. Συμεωνίδου-Καστανίδου, Ε., Καϊάφα-Γκιμπάντι, Μ., Πιτσελά, Α. (2003). Αντεγκληματική Πολιτική και Νέοι: Παρουσίαση και Πορίσματα Εμπειρικής Έρευνας. Στο: Ν. Ε. Κουράκης (Επιμ.), Αντεγκληματική Πολιτική ΙΙΙ. (328-376). Αθήνα, Κομοτηνή: Α. Ν. Σάκκουλα, 334 για την έρευνα αυτή που είχε διενεργηθεί στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού πιλοτικού προγράμματος Leonardo da Vinci.

4. Ήταν όλοι άρρενες. Καταστάματα κράτησης για ανήλικες ή νεαρές κρατούμενες δεν υπάρχουν. Αυτές διαβιώνουν στις Γυναικείες Φυλακές Κορυδαλλού. Βλ. Κουράκη, Ν. Ε. (2004). Δίκαιο Παραβατικών Ανηλίκων. Στο μεταίχμιο Ποινικού Δικαίου και Εγκληματολογίας. Αθήνα, Κομοτηνή: Α. Ν. Σάκκουλα, 326-327.

5. Για αυτούς που επιτρέπεται η παραμονή τους στα ειδικά καταστήματα κράτησης νέων ή τα τμήματα κράτησης νέων μέχρι και το 25ο έτος της ηλικίας τους βλ. άρθρο 12 § 6 ΣΚ.

6. 51% των εγκλείστων. Βλ. Συμεωνίδου-Καστανίδου κ.ά. 2003, 343.

7. Ποσοστό 22% είτε δεν είχε επισκεφθεί ποτέ το σχολείο είτε είχε παραμείνει σε αυτό έως τρία χρόνια, ποσοστό 44% διέθετε απολυτήριο δημοτικού, 17%, απολυτήριο γυμνασίου, 4% σπούδαζε ακόμη, ενώ, τέλος, ποσοστό 19%, παρότι είχε πάει σχολείο, δεν είχε κανένα τίτλο σπουδών.

8. Συμεωνίδου-Καστανίδου κ.ά. 2003, 349-356, όπου και σύγκριση με νέους εκτός φυλακής.

9. Των ίδιων 2003, 365-366 και 372-376.

10. Των ίδιων 2003, 367.

11. Στην πρώτη φάση της έρευνας το 1993 είχαν ερωτηθεί 156 νεαροί κρατούμενοι σε σωφρονιστικά καταστήματα ανηλίκων. Βλ. Σταθουλοπούλου, Ε., Μηλιώνη, Φ. (2004). Νεαροί κρατούμενοι μετά την αποφυλάκισή τους: Τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν, τα ποσοστά υποτροπής και η περαιτέρω πορεία τους μέσα στην κοινωνία. Ν. Ε. Κουράκης (Επιμ.). Ποινικός Λόγος 6, 2895-2912, 2897-2898.

12. Των ίδιων 2004, 2904.

13. Βλ. άρθρο 10 § 3 Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (ν. 2462/1997) του 1966 και άρθρο 40 § 1 της Διεθνούς Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού (ν. 2101/1992). Για τα κείμενα, βλ. Πιτσελά, Α. (2003). Διεθνή κείμενα σωφρονιστικής πολιτικής. Αθήνα, Θεσσαλονίκη: Σάκκουλα, 279 επ. και 342 επ.

14. Αλεξιάδη, Σ. (2001). Σωφρονιστική. Αθήνα, Θεσσαλονίκη: Σάκκουλα, 377 επ., Πανούση, Γ. (1989). Η σωφρονιστική μεταρρύθμιση στην Ελλάδα. Αθήνα, Κομοτηνή: Α. Ν. Σάκκουλα, 199 επ. και Λαμπροπούλου, Ε. (1990-1992). Η αντιμετώπιση του σωφρονιστικού προβλήματος από την ελληνική σωφρονιστική πολιτική. Ελληνική Επιθεώρηση Εγκληματολογίας 5-10, 117-139.

15. Βλ. και άρθρα 34-45 ΣΚ.

16. Με εξαίρεση τη ρύθμιση του άρθρου 56 § 1 για τις τακτικές άδειες που προβλέπει ειδικά για τους εκτίοντες ποινικό σωφρονισμό (ποινή που αφορά μόνο ανήλικους καταδικασθέντες).
17. Για μια εξέταση του δικαιώματος επικοινωνίας των κρατουμένων στα σωφρονιστικά συστήματα άλλων χωρών βλ. Tsilonis, V. (2003). *The prisoners' right of communication in the information era*. Unpublished LL.M. Dissertation. University of Nottingham, 8 επ.
18. Υ.Α. 62367 της 21/30.6.2005.
19. Σχολικές μονάδες λειτουργούν στα ειδικά καταστήματα κράτησης ανηλίκων του Αυλώνα (Δημοτικό, Γυμνάσιο με προσαρτημένες τάξεις Ενιαίου Λυκείου), του Βόλου (Παράρτημα του δού Γυμνασίου του Βόλου) και στο Αγροτικό Σωφρονιστικό Κατάστημα Ανηλίκων Κασσαβέτειας (Δημοτικό Σχολείο).
20. Βλ. κανόνα 25.1 των Στοιχειωδών Κανόνων των Ηνωμένων Εθνών για την Απονομή Δικαιοσύνης σε Ανηλίκους (Κανόνων του Πεκίνου) του 1985 σε: Πιτσελά, Α. Γ. (2006α). *Κείμενα Αντεγκληματικής Πολιτικής Διεθνή και Ευρωπαϊκά. Δίκαιο Ανηλίκων*. Β'. Έκδ. 4η. Αθήνα, Θεσσαλονίκη: Σάκκουλα, 140 επ.
21. Πρόκειται για τις Κατευθυντήριες Γραμμές του Ριάντ. Βλ. της ίδιας 2006α, 238 επ. για το κείμενο των Κανόνων.
22. Διάφοροι φορείς, συχνά μέσω των εθελοντών που αυτοί διαθέτουν, προσφέρουν έργο με ποικίλο περιεχόμενο, όπως η Άρσις (Εταιρεία Κοινωνικής Υποστήριξης Νέων), η Εταιρεία Προστασίας Ανηλίκων Θεσσαλονίκης, οι Γιατροί χωρίς Σύνορα, ο Σύλλογος Συμπαράστασως Κρατουμένων «Ο Ονήσιμος» κ.ά.
23. Πιτσελά, Α. (2006β). *Η κοινωνική αρωγή στο πεδίο της ποινικής δικαιοσύνης*. Αθήνα, Θεσσαλονίκη: Σάκκουλα 194 επ. για το παράδειγμα της Γερμανίας.
24. Έτσι και άρθρο 21 § 10 του Εσωτερικού Κανονισμού Λειτουργίας των Ειδικών Καταστημάτων Κράτησης Νέων.
25. Ο όρος «εθελοντές» απαντά μόνο στο άρθρο 82 παράγραφος 1 του ΣΚ, με την αναγνώριση σε αυτούς της δυνατότητας να συμμετέχουν στις πενταμελείς Επιτροπές Κοινωνικής Υποστήριξης. Βλ. Πιτσελά 2006β, 199.
26. Της ίδιας 2006β, 196.
27. Σε αυτό ιδιαίτερος βοήθησαν στην πράξη τα σεμινάρια δραματοθεραπείας.
28. Αυτά, άλλωστε, οδηγούν τους έλληνες δικαστές στην επιβολή του εγκλεισμού σε ανήλικους μόνο ως έσχατο μέσο. Βλ. Κουράκη 2004, 327.
29. Bauman, Z. (2005). *Σπαταλημένες ζωές. Οι απόβλητοι της νεοτερικότητας*, 141.
30. Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι καμμίας μορφής υλική ανταμοιβή, η οποία να αφορά τη βαθμολογία για τη λήψη πτυχίου, δεν παρέχεται στους φοιτητές του προγράμματος.
31. Στα σεμινάρια έχουν συνεργασθεί η Α. Πιτσελά, αναπλ. καθηγήτρια εγκληματολογίας και σωφρονιστικής, ο Β. Τσιλώνης, ειδικός μεταπτυχιακός υπότροφος, η Α. Ζωγράφου, ψυχοθεραπεύτρια-δραματοθεραπεύτρια, ο Π. Νικηφορίδης, ψυχολόγος και ο Μ.

Μπόλλαματς, προϊστάμενος της Υπηρεσίας Επιμελητών Ανηλίκων Θεσσαλονίκης.

32. Βλ. πιο πάνω στο κείμενο, υπό 4.

33. Merriman N. (2004). «Introduction: diversity and dissonance in public archaeology». Στο: Merriman N. (Επιμ.), *Public Archaeology*, London and New York: Routledge, 1-4 και Jameson J. (2004). «Public archaeology in the United States». Στο: Merriman N. (Επιμ.), *Public Archaeology*, London and New York: Routledge, 50-54.

34. Hooper-Greenhill E. (1999). «Learning in art museums: Strategies of interpretation». Στο: Hooper-Greenhill E. (Επιμ.), *The Educational Role of the Museum*, London and New York: Routledge, 44-51.

35. Αναφερόμαστε κυρίως στα αρχαιολογικά μουσεία και στα μουσεία τέχνης, τα οποία εξακολουθούν να εμφανίζουν μια παραδοσιακή – συντηρητική φυσιογνωμία και λειτουργία.

36. Στο πλαίσιο της διεύρυνσης του ρόλου και της σημασίας των μουσείων έχει ενταχθεί εδώ και αρκετές δεκαετίες, σε χώρες της Αμερικής και της Ευρώπης, η μεταφορά τους σε συνοικίες των μεγαλουπόλεων που μαστίζονται από χρόνια και σοβαρά προβλήματα υποβάθμισης και περιθωριοποίησης του πληθυσμού τους (τα λεγόμενα κοινοτικά μουσεία). Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα του Μουσείου Anacostia, εγκατεστημένο στη συνοικία των μαύρων στην Ουάσιγκτον, το οποίο προβάλλει και ερμηνεύει την ιστορική διαδρομή του αφροαμερικανικού πληθυσμού. Βλ. http://anacostia.si.edu/anacostia_history/public_institution.htm.

37. Εξάιρεση αποτελεί η υλοποίηση από το (τότε) Κέντρο Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων (νυν Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων και Επικοινωνίας) του ΥΠ.ΠΟ του προγράμματος με τίτλο Ο πολιτισμός ως μέσον κοινωνικής ένταξης-μια διαπολιτισμική προσέγγιση. Επρόκειτο «για έναν κύκλο ειδικά σχεδιασμένων και πολυεπίπεδων εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων, με άξονα τον πολιτισμό, για παιδιά μουσουλμανικών οικογενειών που κατοικούν στο Ιστορικό Κέντρο της Αθήνας.» Βλ. Γκότση, Σ. (Επιμ., 1997). Ο πολιτισμός ως μέσον κοινωνικής ένταξης - Μια διαπολιτισμική προσέγγιση. Ο χρόνος. Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ-Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων-Κέντρο Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων, 3.

38. Συμμετείχαν οι φοιτητές: Γεωργιάδη Ναταλία, Ποκαρδούκη Μαρία-Χριστίνα, Καρασαββίδου Μαρία, Καρέλη Παρασκευή, Κατιώνη Σαβίνα, Κομποτσιάρη Ελίζα, Κόρος Δημήτρης, Μαρτίδου Άννα, Μπάκα Χρυσούλα, Μπαλτατζή Παναγιώτα, Μπάρτζη Αθηνά, Παπαβασιλείου Άρτεμις, Σαρικάκη Ελίνα και Τσουμάνη Αικατερίνη.

39. Δεδομένου και του γεγονότος ότι υπάρχει παντελής έλλειψη αντίστοιχων εφαρμογών στα σωφρονιστικά ιδρύματα της χώρας μας.

40. Όσοι από τους νεαρούς κρατούμενους δεν γνώριζαν γραφή βοηθήθηκαν στη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου από τους φοιτητές του Προγράμματος.

41. Η αρχική ημερομηνία εφαρμογής αναβλήθηκε μετά τις εξεγέρσεις των κρατούμενων που είχαν σημειωθεί σε όλες τις φυλακές της χώρας κατά τον Απρίλιο του 2007. Η δράση υλοποιήθηκε τελικά

Προαύλιος τοίχος της
Φυλακής Διαβατών

στις 10 Μαΐου του 2007. Βλ. Στεργίου, Α. (2007). «Εδώ βασιλεύει η αυθαιρεσία». Εφημ.: Ελευθεροτυπία της 25-4-2007.

42. Καθ' όλη τη διάρκεια της εφαρμογής στο χώρο βρίσκονταν και δύο σωφρονιστικοί υπάλληλοι, οι οποίοι παρενέβαιναν με σχόλια επί του θέματος κατά τη διάρκεια της δράσης.

43. Οι ενότητες 5-8 του κειμένου αποτελούν τη συμβολή της ιστορικού Όλγας Σακαλή.

44. Οι φοιτητές κλήθηκαν να πάρουν θέση ανάμεσα στους κρατούμενους, έτσι ώστε να μη δημιουργηθούν στο χώρο δύο «κλειστές» και χωριστές μεταξύ τους ομάδες.

45. Δύο μόνο από τους κρατούμενους έδειχναν αποστασιοποιημένοι από τη συζήτηση, καθώς λίγα λεπτά πριν από την έναρξη της εφαρμογής, τους ανακοινώθηκε κάποιο γεγονός που τους αφορούσε προσωπικά.

46. Η οποία κατά την υποκειμενική άποψη της συγγραφέως θυμίζει πολύ την πύλη ελέγχου της φυλακής.

47. Αυτό αποδεικνύεται όχι μόνο από τις απαντήσεις που δόθηκαν στο ερωτηματολόγιο, αλλά και κατά τη φάση της διαγνωστικής αξιολόγησης των φοιτητών του προγράμματος, από τους οποίους πολύ λίγοι παρουσίασαν μια σαφή γνώση της παραπάνω προσέγγισης.

48. «Ετεροτοπίες απόκλισης» έχουν αποκληθεί από τον Φουκώ χώροι όπως οι φυλακές, οι ψυχιατρικές κλινικές και τα αναρρωτήρια. Βλ. Φουκώ, Μ. (1984). «Ομιλίες και Γραπτά 1984, Περί αλλοτινών χώρων, Ετεροτοπίες». *Architecture, Mouvement, Continuité* 5, 46-49.

49. Χαρακτηριστικό είναι ότι το πιο συμμετοχικό μέλος της ομάδας ανήκε στις ολιγάριθμες εκείνες περιπτώσεις νεαρών κρατουμένων που κάνουν χρήση του δικαιώματος των εκπαιδευτικών αδειών. Ο συγκεκριμένος παρακολουθούσε καθημερινά μαθήματα στο ΙΕΚ της περιοχής της μόνιμης κατοικίας του.

50. Hodder, I. (2002). *Διαβάζοντας το παρελθόν*. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 262-264.

51. Αξίζει να επισημανθεί ότι σε αρκετές περιπτώσεις διαφάνηκε η απαξίωση του ρόλου της αρχαιολογίας ακόμη και από τους ίδιους τους φοιτητές.

52. Φουκώ 1984, 46-49.